

KEIZERIN THEOPHANU

en het

VALKHOF

zesde jaargang nr. 2

VALKHOF
NIEUWS

1978

REDACTIE VALKHOFNIEUWS

+.+.+.+.+.+.+.+.+.+.+.+

Hein van Brienen
Gerard Hermans
Hans van Koningsbrugge
Theo Verweij

VALKHOFVERENIGING

+.+.+.+.+.+.+.+.+.+

Postbus 1390
6501 BJ Nijmegen

Postgironummer: 443.83.63.

Redactieadres:

Pr. Wilhelminalaan 1
6571 AM Berg en Dal
Telefoon: 08895-1504

1984

TER INLEIDING

De Valkhofvereniging is van start gegaan met de activiteiten van het drukke programma 1984 terwijl de gemeente Nijmegen vrijwel tezelfdertijd is aangevangen met de grote Valkhof-opknapbeurt, die in de loop van dit jaar ook voltooid moet zijn.

In goed overleg tussen Gemeente en Valkhofvereniging is de toegang tot de kapel voor het gehele seizoen mogelijk gebleken, zodat de geplande activiteiten zonder onderbreking kunnen plaats vinden en onze bezoekers met een paar passen verder lopen, dit kleine ongerief binnen gecompenseerd vinden in het gebodene. Van de werkzaamheden die door de gemeente uitgevoerd gaan worden, zal in de kapel t.b.v. onze bezoekers een werk-tekening te zien zijn, zodat met desgewenst op de hoogte is van wat er gaat gebeuren.

Het tweede Valkhofnieuws 1984 ligt voor U met een schat aan informatie zowel historisch als kunsthistorisch, over de Ottoonse periode en Keizerin Theophanu. Het is ons een genoegen U te laten kennis nemen van een stukje geschiedenis, waarover in onze streken jammer genoeg te weinig is opgetekend ofwel teveel verloren is gegaan. Het is een aantrekkelijke weergave, zoals ons wordt voorgelezen door Conservator-Kunsthistoricus Henk Schoonwater. Via zijn onderzoek in de Ottoonse periode kwam de heer Schoonwater de naam Theophanu tegen en haar relatie tot het Valkhof in Nijmegen. Het zal U blijken dat deze woelige maar relatief korte en kunstzinnige periode zeer belangrijk was voor onze streken.

In dit Valkhofnieuws zullen zowel liefhebbers van geschiedenis als van kunstgeschiedenis met veel genoegen kunnen lezen. Een ruime voorgeschiedenis en een uitgebreide verhandeling over de bruidsschat gevolgd door een sumiere beschrijving van Theophanu's leven, maken dit Valkhofnieuws de moeite waard.

De Redactie.

KEIZERIN THEOPHANU

en het

VALKHOF te NIJMEGEN

.....
Henk Schoonwater
.....

De eerste eeuwen van het bestaan van de Valkhofburcht te Nijmegen zijn in een mysterieuse donkerte gehuld. Ook de eeuwen daarna geven ons vele raadsels te ontwarren bij gebrek aan exacte historische gegevens. Een reden temeer om te pogen dat materiaal bijeen te brengen, dat her en der verspreid te vinden is en ons wat licht kan verschaffen over de burcht en haar bewoners.

Schrijver dezes heeft een heel leven besteed aan de bestudering van de Byzantijnse kunst en geschiedenis en is als oud-Nijmegenaar zeer bijzonder geïnteresseerd in het verblijf van de Byzantijnse Prinses Theophanu hier ter stede.

Het toenmalige Nijmegen maakte deel uit van wat men noemde: "Das Heilige Römische Reich Deutscher Nation". Wat betekent dit eigenlijk? Na het begin van de 5e eeuw en het invallen van de Hunnen vervalt het oude Romeinse Rijk hoe langer hoe meer. Reeds was de aanzet hiertoe gegeven door Constantijn de Grote, die Rome als hoofdstad liet vervangen door, de in 330 veel meer oostelijk gestichte stad, Byzantium. Deze stad groeide uit tot het culturele én politieke centrum. Het oude Rome werd geleidelijk aan het barbaarendom overgelaten. Toch bleef de culturele erfenis voor een deel behouden en zeker in het westen bleef men opzien naar het oude "ROMA AETERNA", dat telkens weer uit de puinhopen tot nieuw leven gebracht werd. Rome als de heilige stad evenals Jerusalem bakermat van het christendom; ook nadat het oude Romeinse Rijk in een oostelijke en westelijke helft was gesplitst.

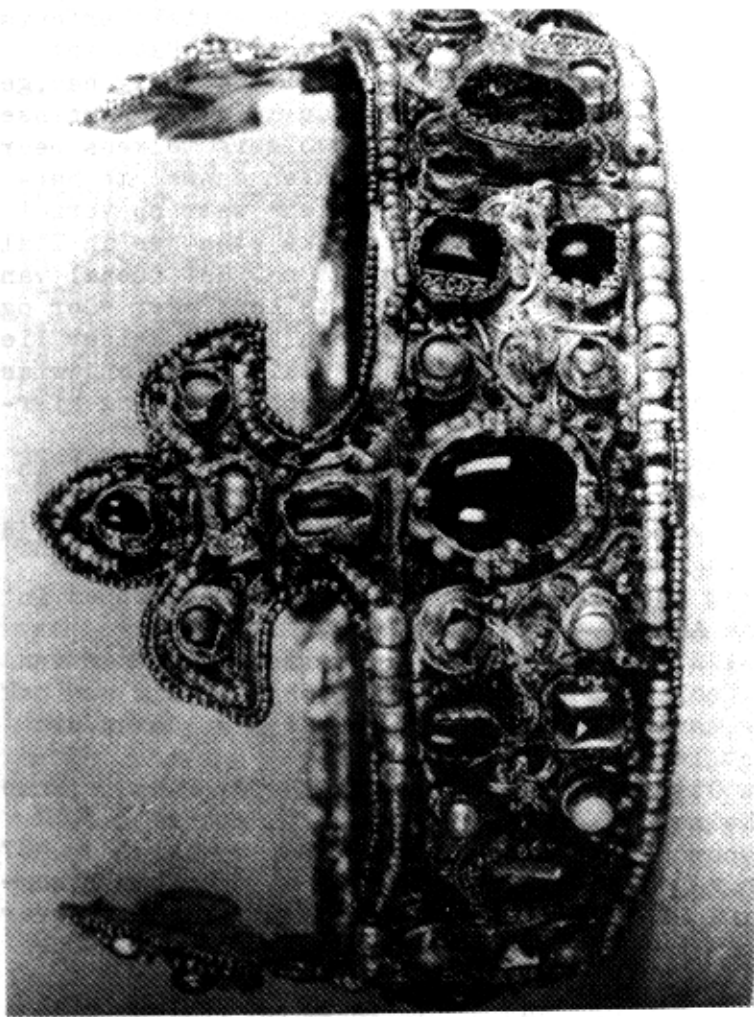
Reeds Karel de Grote voelde zich geroepen om de oude erfenis te bewaren en vooral de cultuur in Romeinse zin naar het noorden en westen te brengen. Zowel de christelijke godsdienst en liturgie als de cultuur en literatuur waren gebaseerd op de oude antieke erfenis. Vooral toen Karel in het jaar 800 door de Paus tot Keizer was gekroond en deze hem politiek nodig had, gevoelde hij zich een opvolger van de heidense Romeinse heersers. Eveneens hebben zijn opvolgers telkens weer geprobeerd de oude staat te handhaven danwel te herstellen, maar stuitten hierbij telkens weer op verzet van de diverse kleine onafhankelijke staatjes in Italië. Ook de Ottonen-keizers volgden hem na. Het ideaal van die éne Romeinse staat stond hen telkens weer voor ogen. Daarom dan ook dat Otto I zijn zoon al tot Keizer liet zalven toen hij pas zes jaar oud was. In die ongewisse tijden vol machtsstrijd scheen de troonopvolging hiermede zeker te zijn gesteld.

Als zoon van Otto I en Adelheid werd Otto II in 961, op zesjarige leeftijd, door de Rijksdag te Worms tot koning gekozen om daarna in Aken te worden gewijd. Deze wijding en kroning tot Koning van het Heilige Roomse Rijk geschiedde door drie aartsbisschoppen in de Dom van Aken.

Na zijn kroning zorgden de aartsbisschoppen van Mainz en Keulen voor een goede opvoeding. Dat was ook wel nodig, want zijn vader was meer een veldheer, die zelfs niet lezen en schrijven kon.

Toen Otto 12 jaar oud was zalfde de Paus te Rome hem tot Keizer in de oude nog door Constantijn de Grote gebouwde basiliek van St. Pieter op Kerstdag 967.

Zijn vader Otto I zocht intussen naar een Byzantijnse bruid voor hem, voornamelijk uit politieke overwegingen en om relaties in het oosten te kunnen aanknopen. Zo trok hij na de kroning van zijn zoon de Brennerpas over met een groot leger en viel de stad Pavia hem zonder slag of stoot in handen. Berengerius, koning van de Longobarden en heerser over Lombardije, vluchtte met zijn gezin. Hierna beschouwde Otto I zich als koning van Italië.

KROON VAN DE ESSENER "GOUDEN MADONNA" 10e EEUW
Kinderkroon van Otto II of Otto III
werd later iets verkleind.

Bisschoppen en rijksgenoten stroomden naar Pavia om hem hulde te brengen. Italië en Duitsland werden vanaf dat moment één groot rijk. Paus Johannes de 22e had Otto's hulp ingeroepen om hem te verlossen van Berengerius, die iedereen tegen zich innam zowel in het Lombardische rijk als in de kerkelijke staat. Na zijn overwinning werd hij eerst op Maria Lichtmis 961 gezalfd en gekroond. De hierbij gedane belofte om te zijn een "protector ac defensor" van de Roomse Kerk, belette hem niet om twee jaar later in 963 het voorzitterschap te aanvaarden van een synode die de Paus afzette terwijl dit zelfde lot ook Johannes opvolger trof. Een en ander zette kwaad bloed, zodat dat Otto van de 12 jaren van zijn resterende leven er 10 in Italië moest doorbrengen om allerlei opstanden en samenzweringen de kop in te drukken.

Ondertussen probeerde hij op allerlei manieren om contact met Byzantium te bewerkstelligen. In dit kader past dan ook zijn moeite om een byzantijnse prinses voor zijn zoon te bemachtigen. Een verzoek daartoe werd echter per brief in grievende bewoordingen beantwoord. De kroniekschrijver Luitprand beschrijft de brief die in 968 als antwoord kwam. In feite was het voor de Byzantijnen een schande een Keizerlijke dochter ten huwelijk te geven aan een stel barbaren, waarvan de leider Otto I zich ook nog onrechtmatig de keizer-titel had toegeëigend, vond Nikophoros II Phokas, de toenmalig Keizer van Byzantium.

Maar Otto I gaf niet op en in 972 gelukte het, net op het nippertje vóór hij stierf op 7 Mei 973. Zijn aanvankelijke keuze voor Anna, dochter van de Keizer, "de voor het purper geborene" ging de vader, Keizer Romanos II, echter te ver. Ondertussen probeerde Otto het te forceren, door zuid-Italië binnen te vallen, dat toen nog tot het Byzantijnse Keizerrijk behoorde.

De vader van Theophanu werd vermoord door een samenzwering van de Armeniër Johannes Tzimiskes, die zelf een greep naar de macht deed. Deze man die natuurlijk veel vijanden had of kreeg kon zich niet nog meer buitenlandse vijandschap permitteren. Hij sloot vrede met Otto I en

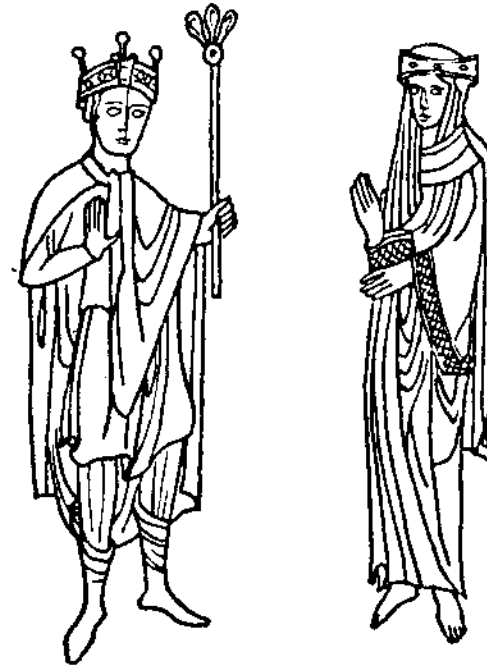
gaf de bruid op de koop toe. Maar zoals Tzimiskes door sluwheid en moord aan de macht was gekomen, zo bedroog hij ook Otto I. Want hij deed voorkomen dat hij Anna als bruid zou sturen, maar deed geen vaste toezegging. De naam van de bruid werd eigenlijk niet genoemd en in Rome bleek pas dat hij Theophanu gestuurd had. Al was zij geen erfgenaam van de byzantijnse troon; zij was wel familie van de Armeniër Tzimiskes die met geweld op de troon was gebracht; zij was toch wel een goede partij. Theophanu was 14 of 15 jaar oud toen zij op "beloken" Pasen 972 in de St. Pieter te Rome trouwde met Otto II.

Tevoren waren er, zoals gebruikelijk, vele onderhandelingen geweest over de bruidsschat. Nu nog is bewaard de zeer lange purper-gekleurde strook perkament, waarop van de zijde van Otto het bruidscadeau stond vermeld en omschreven met gouden letters. Onder meer vijf Duitse koningshoven, de abdij Nivelles in België met 420.000 morgen land enz. enz.

Dit was wel nodig ook, want in de ogen van de hoogstaande en cultureel ontwikkelde Byzantijnen was Duitsland een land der barbaren en Italië een verarmd en onderkomen land. Theophanu bevond zich in een zeer moeilijke positie, want haar komst in deze streken werd nu ook niet bepaald met vreugde tegemoet gezien. Haar vreemde taal zorgde ervoor dat ze weinig contact had, vooral in het begin. Daarom leerde ze latijn, wat zeker niet gemakkelijk was, daar ze de griekse letters gewend was. Vooral haar hoofse manieren waren een doorn in het oog van de duitse barbaren. Geestelijken maakten zich zorg om haar zieleheil, vanwege de griekse opschik en luxe waarmee zij zich omringde en de kostbare zijde kleding waarin zij getooid ging. Dat was een slecht voorbeeld voor andere vrouwen, zo meende de kroniekschrijver van Saksen, Thietmar von Merseburg (Oost-Duitsland). Maar hij voegde er aan toe: "terwijl ze van de zwakheden van haar geslacht niet vrij bleef, zo leidde ze toch een voorbeeldige levenswandel, wat zelden voorkomt bij de Grieken; en ze bewaarde met mannelijke kracht het Rijk".

Voor haar man die veel reisde en grotendeels in Italië verbleef moet ze een vreemde zijn geweest.

Het koude klimaat en de ruwe zeden en manieren moeten de eerste huwelijksjaren tot een beproeving hebben gemaakt. Maar al die wederwaardigheden maakten haar wel sterk. Ouder geworden wist ze zich aan alles te wennen en bleek ze zich te ontwikkelen tot een vrouw van formaat.

OTTO III EN ZIJN MOEDER, DE KONINGIN WEDUWE THEOPHANU

(in goud-reliëf uitgebeeld op de band van het Gouden Evangelieboek van Echternach)

Otto II ontvangt de hulde van Germania - Italia - Francia - en Slavia.

10e eeuws miniatuur.

THEOPHANU haar BRUIDSSCHAT en de gevolgen hiervan voor de westerse kunst.

.....

Eerder werd gememoreerd welk een enorme verandering de overgang was voor Theophanu vanuit de hoofdstad Byzantium naar het barbaarse westen. Vooral de familie zal bezorgd zijn geweest om wat haar te wachten stond. Theophanu als veertienjarige zal dat niet zo beseft hebben. Hoewel exacte berichten hierover ontbreken, weten wij zijdelings dat met haar meekwamen: geleerden, architecten, zielzorgers en diverse andere begeleiders, alsmede een vrouwelijke hofhouding voor haar verzorging. Tevens een groot aantal voorwerpen, zowel van profane als religieuze aard, deels om uit te delen als geschenken. Theophanu nam dingen mee die haar persoonlijk dierbaar waren maar ook geschenken voor mensen en steden waaraan ze werd voorgesteld. Nog tot in de late middeleeuwen was het gewoonte dat de bruid diverse steden bezocht. Aan beide zijden werden dan geschenken uitgewisseld. Ook zal Theophanu geschenken hebben meegebracht voor de wereldlijke en de geestelijke gastheren in de diverse kastelen, waar het uitgebreide gezelschap overnachtte op de weg van Rome naar Keulen alwaar ze het eerst aankwam.

Waaruit de bruidsschat bestond kunnen we met een grote waarschijnlijkheid grenzende zekerheid reconstruëren. Juist tegen het einde van de 10e eeuw vinden we in west-Europa veel voorwerpen uit Byzantium. Vroeger werd veelal aangenomen dat deze voorwerpen eerst tijdens de kruistochten en vooral na de verovering van Byzantium door de kruisvaarders in 1205 hier naar toe gekomen waren. Maar de moderne wetenschap neemt dit alles niet voor vaststaand aan.

De bruidsschat bestond voor een groot deel uit Oosterse stoffen waar naast byzantijnse ook perzische. Zoals nog heden ten dage zijn oosterlingen bijzonder gesteld op mooie weefsels. Er zijn er geweest van raffijne zijde als wel zwaardere stoffen, hetgeen blijkt uit de vele byzantijnse stoffen die uit haar nalatenschap in kerkelijke schatkamers terecht zijn gekomen.

als ook in latere tijd in diverse musea en particuliere verzamelingen.

Als Byzantijnse vorstin, de grieks-katholieke religie belijdende, zal zij zeker Ikonen hebben meegebracht evenals relieken van heiligen. Thietmar von Merseburg vertelt, dat na de huwelijksluiting het paar naar Keulen vertrok, waar de bevolking met aan het hoofd Aartsbisschop Gero hen feestelijk ontving. Theophanu bracht een deel van het gebeente mee van de heilige Panteleimon, arts en martelaar uit het begin van de vierde eeuw. Deze uit Nikomedië afkomstige heilige werd in de griekse kerk tot de z.g. groot-martelaren gerekend. Bisschop Gero stichtte ter ere van deze heilige in Keulen, de nu nog bestaande Panteleonskerk. Zijn opvolger Aartsbisschop Bruno liet er een abdij bij bouwen. Nog tijdens haar leven begunstigde Theophanu deze kerk en abdij zodat de bouw voltooid kon worden. Zij is er ook begraven. Ongetwijfeld heeft zij meerdere relieken meegebracht en rijst de vraag of zij soms ook bij zich had relieken van de in het Oosten zo vereerde eerste martelaar de H. Stefanus? Sinds in 415 de relieken van St. Stefanus waren ontdekt te Caphergamala bij Bethlehem, groeide zijn verering. Later hoorde hij tot de beschermheiligen van het Karolingische Keizershuis. Reeds Pepijns huisschat bevatte Stefanus-relieken als ook Lodewijk de Vrome en Lotharius I (855). Ook bevatte het beroemde Maria-schrijn in Aken Stefanus-relieken.

Heeft Theophanu soms ook Stefanus-relieken meegebracht en in haar huiskapel bewaard en werden deze soms na de verpanding van burcht en stad in 1248 door de Rooms-koning graaf Willem II van Holland aan de nieuw te bouwen kerk op de Hundisburg geschonken? Wat van deze veronderstelling waar is weten wij niet, zeker is dat het oude patronaat van St. Gertrudis vervangen werd door dat van St. Stefanus en dit verband houdt met de schenking van de arm-reliëk van St. Stefanus, volgens de chroniek van de Nijmegenaar Willem van Berchen, kanunnik van de Sint Steven te Nijmegen.

Otto II en Theophanu met hun zoon Otto III in aanbidding

De overdracht zou in 1272 hebben plaats gevonden toen de H. Albertus Magnus de St. Steven inwijdde. Nog in de 16e eeuw wist een schrijver die de inventaris van de relieken-schat van de St. Steven opmaakte: "St. Stevens Arm voorzien van een oeroud handschrift". Was het Grieks zodat hij het niet kon lezen?

Hoewel nergens in de kronieken vermeld, valt wel op de grote hoeveelheid Ikonen in ivoor, stammend uit de tijd van Keizerin Theophanu, welke zich nog hier in West-Europa bevinden. Ivoor genoot blijkbaar haar voorkeur. Het was klein van omvang, gemakkelijk op reis mee te nemen en door de hardheid van het materiaal niet zo vlug te beschadigen op de vele gevaarvolle tochten die telkens werden ondernomen. We moeten namelijk wel bedenken dat in Aken weliswaar de Koningen werden gekroond en in Rome door de Paus tot Keizer gezalfd, maar er geen Rijkshoofdstad was en geen vaste verblijfplaats van de vorst. Deze trok van stad tot stad, eventueel naar diverse koningshoven en zeker niet altijd vergezeld door zijn gemalin. Waar Theophanu verbleef is vaak alleen maar te gissen en wat we weten komt uit de kroniek van de Bisschop Thietmar in de oost-Duitse stad Merseburg, enkele honderden kilometers van Nijmegen. Belangwekkend is, dat hij schrijft dat Theophanu graag in Nijmegen verbleef. Dat onooglijke plaatsje Noviomagum, dat door de burcht naam kreeg, kan hij nauwelijks voordien gekend hebben. Deed wellicht de ligging aan de zeer brede rivier de Waal haar denken aan de Gouden Hoorn, de Bosporus waar de Byzantijnse hoofdstad aan lag? Zeer wel mogelijk. Ook toen ze in verwachting was van een kind trok ze naar het Valkhof in Nijmegen waar ook haar leven eindigde.

Maar om op de ivoren terug te komen; van één paneel is het zeker dat dit in opdracht van Otto is gemaakt. Het stelt de Christus voor die het Keizerlijke echtpaar zegent. Dit ivoor is zeker door een Griekse kunstenaar gemaakt en een uniek stuk waarop een westers Keizer in de kleding van een Griekse Keizer is uitgebeeld. Hij draagt de "Loros" het keizerlijke kleed.

Otto II en Theophanu gekroond door Christus
(10e eeuw. Parijs Cluny Museum.)

Zijn rechterhand maakt het bekende griekse redenaarsgebaar, zijn linker is verhuld uit eerbied voor Christus; Otto en Theophanu dragen beiden het "Stemma" met paarlen hangers als teken van hun waardigheid. Typerend vooral zijn twee dingen; terwijl Christus en Theophanu beiden op een "podest" een voetenbankje voor heersers staan, bevindt Otto zich op een verhoging, voorstellende een overwonnen vijand. Wie dat is blijft in het vage. Christus houdt niet alleen zegenend zijn handen op de hoofden van het echtpaar maar ook zalvend met de duim op het voorhoofd; dit wijst duidelijk op het keizer-zijn "bij de gratie van God". De drie personen staan onder een baldakijn gedragen door getorste zuiltjes. Het dak is getooid met palmladeren, een symbool van overwinning evenals de figuren waarop Otto staat. Deze palmen komen ook voor op een ivoren kruisiging in de domschat van Hildesheim en wijzen op de overwinning die Christus op het kruis behaalde op de dood.

Het paneel dat zich momenteel in Musée Cluny in Parijs bevindt is tijdens de Franse revolutie in Duitsland in beslag genomen, maar we weten niet de oorspronkelijke plaats waar het vandaan komt.

Van andere Ivoren kunnen we slechts veronderstellen dat ze via Theophanu of via haar zoon Otto III in kerkelijke schatkamers of elders terecht zijn gekomen; nog maar enkele bevinden zich op de oorspronkelijke plaatsen; we noemen vooral Aken. Hier werd de Dom als kroningskerk zeer begiftigd met geschenken door alle Ottonen-Keizers, vooral door de zoon van Theophanu. Daar bleef bewaard een halffiguur van Maria in reliëf van het type Maria-Hodegitria. Maria wijst naar het kind Jezus terwijl deze met de hand het typische zegengebaar maakt, namelijk twee opgestoken vingers als symbool van zijn God en mens zijn en de drie andere vingers laat hij in één punt samenkomen als symbool van de drie-ene-God. Dit type ikoon hoort tot de oudste Maria-ikonen en is tot de dag van vandaag in de oosterse kerken zeer vereerd.

Minstens elf ikonen zijn er uit die tijd in West-Europa terecht gekomen, alle 10e-eeuws werk. Ik noem:

Aken, Domschat- oorspronkelijke plaats

Osnabrück, idem

Luik, Trésor de l'église Saint Paul, oorspronkelijke plaats.

Bamberg, 2 exemplaren, nu in bibliotheek en historisch museum, vroeger in de Domschat.

Padua, Stadsmuseum

Londen, Brits museum

Leipzig, Bibliotheek

Parijs, Nationale bibliotheek

Luzern, Collectie Kofler

Utrecht, Museum Catharijne-convent.

Vooraf het laatstgenoemde exemplaar is belangrijk omdat het met dat van Luik behoort tot de weinige exemplaren waar Maria ten voeten uit weergegeven wordt. Wat interesseert is: waar kwam dit exemplaar vandaan? Misschien uit de Domschat van Utrecht?

Ongetwijfeld heeft Theophanu een grote verering voor Maria gehad, die ze tot uiting bracht in het meenemen van talrijke ikonen. Door de haast waarmee ze afreisde zijn de diverse ikonen van zeer ongelijke kwaliteit. Niet alleen Maria-ikonen nam ze mee, maar ook andere voorstellingen zoals de kruisiging die zich in de domschat van Hildesheim bevindt. Verder enkele z.g. DEESIS-voorstellingen, namelijk Christus geflankeerd door Maria en Johannes de Doper. De Dom in Hildesheim mag zich verheugen in zowel een kruisigings- als Deesis-voorstelling. Dit is weer niet zo verwonderlijk als we weten dat de kunstlievende bisschop Bernward van Hildesheim tot de opvoeders van de zoon van Theophanu, Otto III behoorde.

Wat zeker tot de bruidsschat van Theophanu gerekend mag worden zijn de vele weefsels en fragmenten van 10e eeuwse stoffen die zich nog grotendeels in kerkelijk bezit bevinden. Ook hier spant Aken weer de kroon. Of deze weefsels door Theophanu zelf aan de Dom werden geschonken of via haar man of zoon daar kwamen is niet meer na te gaan.

Het grote weefsel waarin Karel de Grote werd aangetroffen was afkomstig van Otto III. Deze had een grote verering voor Karel de Grote en zoals de chronist vertelt: "vervuld van de vurige wens zijn grote voorvader en voorganger in het aangezicht te zien..." liet hij het grafgewelf openen omdat hij in twijfel was waar het gebeente van Karel rustte. Hij liet heimelijk 's-nachts op de plaats waar hij het graf vermoedde het plaveisel in de Dom openbreken en dieper graven totdat hij hem vond, gezeten op een koninklijke troon. Otto nam het gouden kruis welke het lijk van Karel nog om de hals had hangen, benevens een deel van de kleren die nog ongeschonden waren en legde het overige eerbiedig terug" zover de eerder genoemde Thietmar von Merseburg. Deze stoffen, de olifantenstof en de qudrigastof bevinden zich nog in de Domschat. Het gebeente van Karel liet hij nu bedekken met byzantijnse stoffen die hij kennelijk van zijn moeder Theophanu gekregen had. Behalve deze stof bevinden zich nog veel kleinere resten in de Domschat. Deze zijn ten dele veel dikker en zullen de keizerlijke familie gediend hebben op reis en in de winter; ze zijn ook eenvoudiger van patroon. Andere plaatsen die weefsels hebben zijn o.m. Keulen, Maastricht, Siegburg, Ottobeuren, Triente en Chur. Dit is tevens de weg die Theophanu vele malen afgelegd moet hebben vanuit de twee plaatsen waar ze het liefste was: Nijmegen en Nivelles, haar koningsgoed. Luik en Maastricht vallen hierbij op, vooral Maastricht door de vele weefselresten die dateren uit de 10e eeuw. Dan komt ook Keulen in aanmerking waar zich eveneens zeer kostbare stoffen bevinden, o.m. in Sankt Heribert in Köln-Deutz. De grote stoffen in Aken, Keulen en Siegburg zijn meest van fijne zijde en zullen voor representatieve doeleinden gebruikt zijn, wellicht als wandbekleding telkens opgehangen om kale muren van een kasteel een tijdelijk prettiger aanzien te geven. Na de dood van de Ottonenkeizers of reeds tijdens hun leven werd veel aan kerken geschonken waar weefsels als grote kostbaarheid werden gebruikt om relieken in te wikkelen.

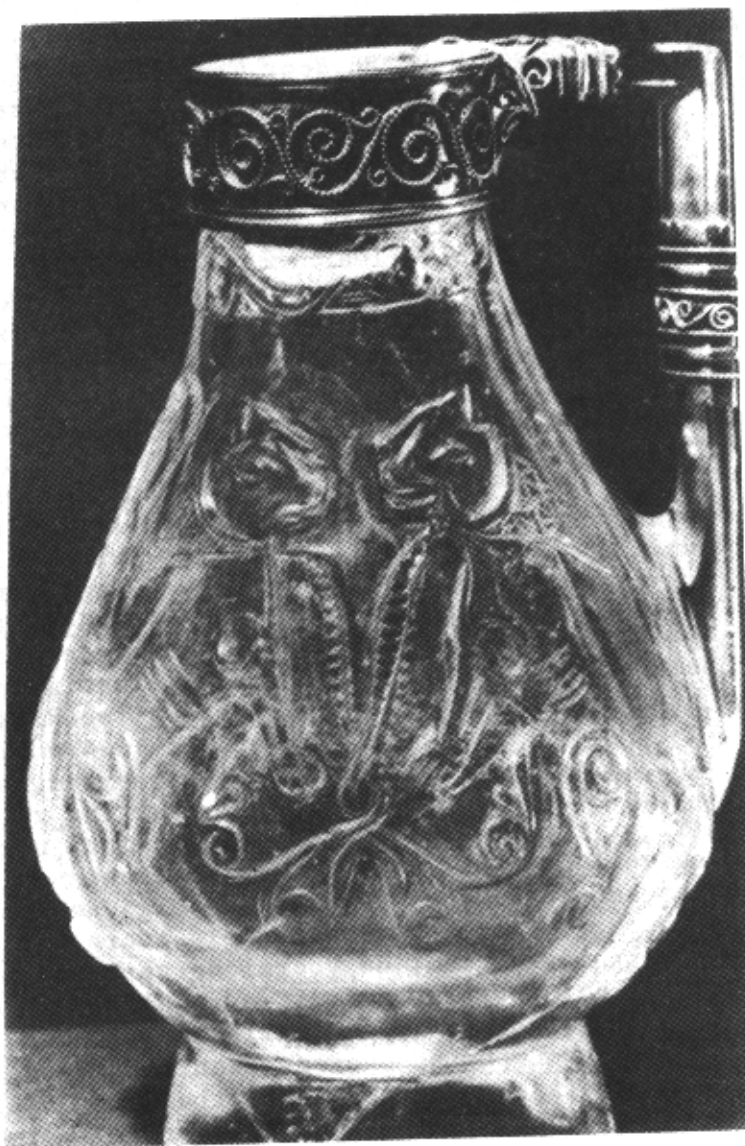
Wijwatervat van ivoor eind tiende eeuw en geschonken aan de Dom te Aken door Otto III.

De relieken-verering is er de oorzaak van geweest dat veel tot op de dag van vandaag behouden bleef.

Tot de bruidsschat zullen zeker juwelen behoord hebben. Het goud is allang gesmolten, maar er zijn nog gesneden kameëen bewaard gebleven in evangelieboekbanden, draagaltaartjes en diverse reliekhouders. Sommigen zijn van zuiver byzantijnse herkomst b.v. een kruisiging in Londen enz. Ook emaille kruisen en medaillons zijn hier en daar verwerkt.

Wat de kruisen betreft zijn het meestal kleine borstkruisen met als reliek die van het heilig Kruis Christi, waarvan in de Domschat te Keulen een voorbeeld. Zeker zal zij Keulse kerken hebben begiftigd, maar ook Maastricht. Het beroemde kruis uit de 10e eeuw kan door haar aan de Lieve Vrouwekerk zijn geschonken, (nu in het Vaticaan).

Merkwaardig is dat geen enkel boek, geschreven in Theophanu's tijd in West-Europa aangewezen kan worden evenmin als de herkomst van dat wat in veel latere tijd in Amerika terecht is gekomen; blijkbaar is dit niet uit onze streken afkomstig. Wel zijn diverse delen van toilet-garnituur behouden gebleven. Zo verschillende parfumflesjes of phiolen uit bergkristal. Zij zijn later om hun kostbaarheid als reliekhouders gebruikt. Zo b.v. in Quedlinburg; zij dragen inscriptie-strookjes van metaal waarop de zoon van Theophanu als stichter wordt vermeld. Twee zijn er van bergkristal en één van glas. Voorts vinden we twee reliekhouders in Gandersheim en één in het reliekenkruis te Borghorst en één in de domschat te Essen, waar een kleindochter van Theophanu abdis is geweest en één in het Schnütgen-Museum te Keulen. Dan zijn er nog kleine bergkristallen flacons hangende aan het processiekruis van St. Severin in Keulen. Verder bewaart Keulen nog twee bergkristallen schaakfiguren uit die tijd. Een zeer kostbaar ivoren kistje daterend uit de 10e eeuw met heidens-mythologische voorstellingen is eveneens bewaard gebleven. Het werd vorige eeuw gevonden in Veroli en niemand wist waar het vandaan kwam. Dergelijke kistjes uit gelijke eeuw ziet men in Xanten, Stuttgart en Halle.

Bergkristallen kan 10e eeuw. Hermitage in Leningrad

Jammer genoeg is van al deze voorwerpen moeilijk te bewijzen dat ze indertijd door Theophanu en gevolg zijn meegebracht. Er zijn ook een aantal glazen met zeer dikke wand en ornamentaal gesneden figuren. Het zijn de z.g. Hedwig-glazen; de herkomst zou Perzië of Egypte kunnen zijn, maar de laatste onderzoekers hellen meer over naar Byzantium vóór het jaar 1000. Op enkelen komt de byzantijnse adelaar voor, zoals die in het Rijksmuseum in Amsterdam en in de domschat van Krakau. Een kan van bergkristal afkomstig uit Keulen, 10e eeuw, wordt nu nog in het Hermitage-museum in Leningrad bewaard. Zo is er eveneens uit Keulen een bergkristallen olie-en ajiinstel bewaard in de St. Columbakerk. Dit werd door de kerk in gebruik genomen als heilige olie-en chrismastel. Het is nog mogelijk gebleken om bergkristallen kandelaars te reconstruëren. Deze zijn dikwijls als reliekhouders bewaard gebleven zoals de z.g. "lamp van de H. Kunigunde" in de domschat van de stad Bamberg. Kunigunde was de vrouw van Keizer Hendrik "De Heilige" die in 995 zijn vader opvolgde als hertog van Beieren. Hij moet Theophanu als Keizerin nog gekend hebben. De Keurvorsten van het Duitse Rijk kozen hem in 1002 tot koning en hij werd in 1014 door de Paus tot Keizer gezalfd. Deze keizer was een neef van Otto III, zoon van Theophanu. Door vererving zullen veel bezittingen van haar bij Hendrik terecht zijn gekomen waarvan veel door het heilige echtpaar wederom werd geschonken aan kerken en kloosters, getuige de domschat van Bamberg. We noemden reeds enkele ivoren en de kandelaar, waarbij nog komt de voorzijde van het z.g. pericopen-boek, het voorplat van dit evangelie-boek dat o.m. versierd is met byzantijnse emails, waarvan men vermoedt dat het een vrouwenkroon geweest kan zijn, verwant aan de oorspronkelijke toestand van de beroemde Stefanuskroon te Boedapest. Hierbij duikt weer het vermoeden op dat ze via Theophanu - Otto - en Hendrik II naar Bamberg zijn gekomen om daar tussen 1007 en 1012 aan dit boekplat verwerkt te worden. Merkwaardig zijn de nog niet genoemde vier langwerpige ivoren panelen in dezelfde domschat. Ze zijn 28 cm. hoog en 13,5 breed.

Zij stellen voor, Christus, Maria, Petrus en Paulus. Aan de deels verdwenen scharnieren is te zien dat ze bij elkaar horen en dat een en ander is verdwenen. Zo zijn de Christus en Maria-figuren onderdeel van een Deesis waarbij aan de andere zijde van Christus Johannes de Doper gedacht moet worden. Deze en Maria buigen in eerbied naar Christus en strekken smekend de handen naar hem uit. Nu kunnen we ook Petrus en Paulus plaatsen, die elk een bepaalde richting uitzien en we herkennen onmiddellijk het ikonen-wandsysteem:

CHRISTUS

PAULUS GABRIËL MARIA

JOHANNES MICHAËL PETRUS

De ivoren met de engelen zijn verdwenen, maar reconstruerend zien we dat het delen zijn van een Byzantijns reis-altaar, een verkleinde copie van de grote ikonenwand.

Aangezien Theophanu de enigste byzantijnse prinses is die met een heerser van het Duitse rijk gehuwd is en uit wiens nalatenschap een dergelijk voorwerp gekomen kan zijn, ligt het voor de hand dat zij dit gebruikt heeft voor haar dagelijkse oosters-orthodoxe gebeden. In de domschat te Aken bevindt zich een Byzantijns tabernakel, het zg. Anastasius-reliquiar hetgeen op het altaar wordt geplaatst in dezelfde functie als in het westen, alleen kleiner en makkelijk verplaatsbaar. Het dateert uit de 10e eeuw. In junchen bevindt zich nog een kelk waarvan de cuppa uit bergkristal is eveneens uit de 10e eeuw. Wellicht werd deze gebruikt door de priesters die haar op reis vergezelden. Bergkristallen kommen en een kan bevinden zich in het kunsthistorisch museum te Wenen en stammen uit dezelfde eeuw. Dit zijn huishoudelijke voorwerpen zoals ook de ivoren kammen, die zich nog bevinden in Keulen, Siegburg, München, Nürnberg enz. en vooral de zeer rijk bewerkte kam die zich bevindt in de schatkamer van de kerk te Quedlinburg en die geschonken is door keizer Hendrik I. Ook een zilver byzantijns inktpotje is bewaard gebleven en bevindt zich te Padua.

Tot de merkwaardigste erfstukken uit de 10e eeuw behoren fragmenten van de goud-omkleedde preekstoel (vroeger een ambo) dat geschonken is aan de Dom door de

heilige Keizer Hendrik II. In 881 werden stad en Dom geplunderd door de Noormannen zoals ook gebeurde door de Fransen in 978, dus nog ten tijde van de regering van Theophanu. Voor zover niet verborgen, kunnen nadien weinig kunstschaten in de Dom aanwezig geweest zijn. Hendrik zal toen wel zoveel hebben geschonken, ook uit eigen bezit, dat zowel de ambo als het kostbare voor- draagkruis kon worden gemaakt. Aan de ambo bevindt zich een byzantijnse bergkristallen kom, die met de onderzijde naar voren als een grote steen in de ambo is geplaatst; verder twee grote achaaft-schalen en vier vroeg-koptische grote ivoren met erotisch aandoende voorstellingen; allen profane voorwerpen die Hendrik op de een of andere wijze van Theophanu verkregen moet hebben.

Samenvattend concluderen we dat juist in de 10e eeuw veel voorwerpen vanuit Byzantium naar onze streken zijn gekomen. De veronderstelling lijkt gewettigd dat veel door Keizerin Theophanu uit Byzantium is meegebracht terwijl haar erfgenamen uit pieteit veel aan diverse kerken hebben weggeschonken. Helaas bevinden zich de verschillende voorwerpen niet meer op de oorspronkelijke plaats. De reformatie, de daarop volgende 30-jarige oorlog en de franse revolutie hebben vooral kloosters en kerken geteisterd, terwijl ook overheden soldaten en burgers roofden wat ze konden; wat goud was is dikwijls versmolten en we hebben maar een fractie over van wat er in die tijd aanwezig was, laat staan dat we de herkomst ervan exact weten.

Het bovenstaande is dan ook een poging te komen tot reconstructie.

Toen Theophanu in 991 in Nijmegen stierf moet er in het paleis veel als haar eigendom aanwezig zijn geweest waaronder de vele voorwerpen die ze regelmatig meenam op reis. Helaas weten we niet wat daarvan is geworden.

Essener Gouden Madonna omstreeks jaar 1000.
Oudste Mariabeeld in Duitsland.

Untere Kartusche in Aufsicht.

HAAR VERDERE LEVEN

In 972 trouwde, zoals reeds vermeld, Theophanu met Otto II terwijl de vader van laatstgenoemde nog leefde, Otto I die op 7 Mei 973 overleed. Deze Otto I was tijdens zijn leven al een begrip geworden een veldheer en machthebber van groot formaat. Zo is het dan ook voor de zoon altijd moeilijk om het later even goed te doen. Daarbij kwam nog dat Otto II in jeugdige onervarenheid veel wijze raad in de wind sloeg, zoals Thietmar meermalen vermeld. De monnik Ekkehard uit Sankt Gallen schrijft: tijdens de vespers liet Otto I zijn staf met veel lawaai vallen om te zien hoe de diep in gebed verzonden monniken hierop zouden reageren, maar de zoon zei sarcastisch: "Dat hem iets uit de handen valt past hem niet, alles wat hij veroverd heeft houdt hij met de klauw van een leeuw vast en hij gunt mij zelfs niet een klein deeltje ervan." Otto I had zelfs niet leren lezen of schrijven, maar zijn zoon wel. Daarom eenmaal in Sankt Gallen gearriveerd, was hij niet uit de bibliotheek weg te slaan en zuchtend moest de abt toestaan dat Otto enkele kostbare boeken van hem "leende". Deze Otto II, man van Theophanu, omgaf zich dan ook met een schare van geleerde mannen en bevorderde evenals zijn vader, de schone kunsten o.a. de schilderkunst, het bouwen van kerken en het overschrijven van boeken die kostbaar werden versierd. Sankt Gallen en vooral Reichenau zijn daardoor wereldberoemd geworden. Jammer genoeg is tot op heden geen enkel byzantijns boekwerk bekend dat voor het jaar 1000 in het duitse rijk aanwezig geweest is. Maar ongetwijfeld hebben Theophanu en haar gevolg boeken meegebracht en wellicht zijn deze in Italië gebleven in de tijd dat een machtsstrijd gaande was tussen de Keizerin-weduwe en haar schoonmoeder Adelheid.

Aansluitend op eerdere vermelding van Theophanu's uithuwelijking is gebleken dat de Byzantijnen tenslotte om politiek-militaire redenen moesten zwichten en een "Keizersdochter aan het vreemde volk geven". Het zal wel hoog hebben gezeten en daarom dan ook dat Theophanu

alles meekreeg om zich in het westen op niveau te handhaven. Gelukkig heeft zij in haar Man een gewillig oor en geest gevonden. Op huwelijksreis in Keulen aangekomen, gaf zij Bisschop Gero als gave het kostbare gebeente van de griekse heilige St. Panteleon (Panteleimon) die later in de middeleeuwen tot de 14 heilige noodhelpers werd gerekend, en vooral patroon was van de artsen. Bisschop Gero liet daar ook een kerk voor bouwen.

Maar de positie van Theophanu bleef haar hele leven moeilijk, want eenmaal in Keulen gearriveerd, bleek dat het niet de keizerlijke dochter was, maar een nicht. Zij kon als niet-"porphyrogenneta" (de voor het purpergeborene) geen rechten op de Byzantijnse troon doen gelden. Zo was Liutprand van Cremona, die bij het eerste gezantschap was dat de Byzantijnse keizer om een bruid vroeg, gevangen gezet en deze had op de muur geschreven "Griekse trouw is vals". Maar dit geldt zeker niet voor Theophanu, door haar tegenstanders de valse bruid genoemd. Zij bleek de sterke vrouw uit de bijbel te zijn. Liefde kwam nooit ter sprake bij een vorstenhuwelijk en was gewoon een politieke overeenkomst. De met goud-inkt op rosa-kleurig perkament geschreven huwelijks-overeenkomst, geldt als een der mooiste Keizerlijke pronkstukken (staatsarchief te Wolfenbüttel) en gaf haar de inkomsten van de abdij van Nivelles (Nijvel), het graafschap Pescara, provincies aan de Noordzee en aan de Rijn benevens het half-eiland Istrië. Naar tegenwoordige begrippen moeten de inkomsten van dit alles 20-30 Miljoen gulden hebben bedragen. Dit zal lang niet iedreem welkom zijn geweest en veel geestelijken als wereldlijke Heren had zij tegen. Maar... de tegenwerking staalde haar en haar eigenlijke grootheid kwam pas aan het licht nadat zij in 973 Keizerin-Weduwe was geworden en haar leiding opgewassen bleek tegen ieder die uit het overlijden van haar man politieke munt probeerde te slaan.

Al eerder had Theophanu voor heter vuren gestaan; in 978 was ze in Aken met haar man terwijl ze zwanger was. Keizer Otto dacht in Aken het feest van Johannes

te vieren en tegelijkertijd het midzomernachtfeest bij te wonen. Lotharius een Karolinger en nazaat van Karel de Grote, wilde echter zijn rechtmatig bezit Lotharingen weer terug hebben en daartoe een slim plan bedacht, namelijk de ontvoering van Otto en als losprijs de teruggave van zijn provincie vorderen. Met enkele duizenden mannen rukte hij volkomen onverwachts op naar Aken. Otto en Theophanu konden maar net ontkomen. De veroveraars vonden slechts de gereed gemaakte koninklijke tafel die alle eer werd aangedaan en geplunderd. Of de Keizer en Keizerin toen naar Nijmegen zijn gevlucht? wel een feit is dat Theophanu twee jaar later weer in verwachting was en dat zij besloot weer naar Nijmegen te gaan om daar de geboorte van haar tweede kind af te wachten. Het liep evenwel heel anders. In de omgeving van Kleve, nabij het dorp Kessel, in het woud "Ketila" moest inderhaast de tent worden opgezet en bracht ze daar haar zoon, de latere Otto III ter wereld. Eerst daarna reisde zij naar de Valkhofburcht. Of haar man bij haar was is onbekend. Zeven jaren heeft Otto moeten gebruiken om zijn tegenstanders tot de orde te roepen, want Vader als keizer opvolgen betekende nog niet zijn land in bezit nemen. Daarom was hij bijna altijd op veldtocht. Hij voerde in tegenstelling tot zijn vader al spoedig de titel Imperator Augustus Romanorum: Keizer der Romeinen. Heel Italië, inclusief het zuidelijk deel dat nog aan Byzantium hoorde, zou aan zijn voeten liggen. De in 980 begonnen tocht over de alpen naar Italië was voor Hof en leger een ware beproeving door de sneeuw en meer zuidelijk waren het verzengende hitte en wolkbreuken. Ook de vrouwen reden liever op een paard dan in koetsen of wagens, die geregeld vast zaten door breuk van de assen. Zelfs zwangere en zieke vrouwen deden dit. Het was een kei-harde tijd. Theophanu voerde haar half-jaar oude zoon met zich mee. Men kon niet verder gaan dan 30 km. per dag wegens de meer dan slechte wegen. In heel veel gevallen bleef volgens de gewoonte en als het enigszins kon de keizerlijke familie bijeen. Zij hadden veel vijanden.

Otto III, die als jongen van 14 jaar de troon beklom en stierf op zijn 21ste, is de dromer geweest van het Saksische huis. Hij streefde ernaar een rijk te stichten dat Romeins en Christelijk zou zijn, maar tevens ook Germaans. Deze afbeelding is uit een evangelieboek dat omstreeks 998 is geïllustreerd. Otto neemt de huldiging in ontvangst van de belangrijkste vier provincies van zijn rijk, Slavinië, Germanië, Gallië en Rome.

Dat betekende ook voor Theophanu een gedurig reizen. Om keizer of keizerin te zijn moest men wel over een ijzersterke gezondheid beschikken; de meeste keizers zijn dan ook niet oud geworden, ook Theophanu niet. Na de dood van haar echtgenoot moest zij dit alles alleen doen: reizen van Italië naar Saksen en van Nijmegen naar Maagdenburg.

De vrouw van Otto I, Adelheid, was op den duur vervreemd van haar zoon en had al vroegtijdig het hof verlaten, omdat zij naar het oordeel van haar zoon te vrijgevig was met het schenken van goederen aan de kerken en kloosters. Later heeft zij in tegenwoordigheid van Theophanu zich met hem officieel verzoend te Pavia.

Otto II ondernam in 982 een nieuwe expeditie naar zuid-Italië en trok met een groot leger over de Alpen, maar werd in het moerassige Noord-Italië door ziekten overvallen en leed de nederlaag. Niettegenstaande dat, werd in 983/84 een nieuw leger uitgerust. Maar bij wijze van voorzorg stuurde hij zijn driejarige zoon terug naar Duitsland. Nog tijdens deze reis hoorde men van grote opstanden in het Oosten van het Rijk. Was het daarom dat men de knaap nog in hetzelfde jaar met kerstmis te Aken tot koning kroonde?

In 983 bevond de keizer zich in Rome in verband met een Paus-verkeizing. Opeens werd hij ziek en kreeg een darmverstopping, waartegen het geneesmiddel van die tijd werd toegediend, nl. opgeloste aloë. Doch ongeduldig geworden door het uitblijven van resultaat, nam hij hoe langer hoe meer tot zich hetgeen diarrhee en darmbloedingen tot gevolg had.. en uiteindelijk de dood. Op 7 December 983 stierf hij, 28 jaar oud. Hij werd begraven in de voorhal van de St. Pieter, in een antieke porfieren sarcofaag. Bij de nieuwbouw van de St. Pieter eind 16e eeuw werd hij herbegraven in de vaticaanse grotten in een andere antieke sarcofaag. De oude, die vier meter lang was diende nog lang als water-vergaarbak in het Quirinaal. Hij liet vier kinderen na: Otto III, Adelheid, Sophie en Mathilde.

Omdat Otto slechts drie jaar was, nam Theophanu het regentschap op zich, tesamen met Adelheid, de vrouw van Otto de Grote. Hiervan probeerde Hendrik II misbruik te maken door een greep naar de macht te doen; een invloedrijke groep geestelijken onder aanvoering van de aartsbisschop van Mainz, verijdelde dit echter. Met hen en in samenwerking met de andere voogdes van Otto III, zijn grootmoeder Adelheid werd de troon gered. Adelheid regeerde Italia en had in Pavia haar residentie en Theophanu het deel boven de Alpen.

Tussen deze twee ging het echter mis hetgeen van tevoren wel te voorspellen was. Adelheid, vrouw van Otto I was over de vijftig terwijl Theophanu ongeveer 27 Jaar was. Adelheid, vroom in het gezicht van ouderdom en dood, schonk veel weg, terwijl Theophanu in de bloei van haar leven vooral bezorgd was om haar zoon een Rijk na te laten in de beste conditie. Hierbij werd Theophanu krachtig gesteund door Bisschop Willibert van Mainz.

In 980 was een griekse geestelijke, Johannes Philagetus in dienst van de kanselarij en deze werd later opvoeder van de toekomstige Otto III. In 988 werd deze Johannes gekozen op de bisschopszetel van Piacenza en tegelijkerijd verhief de Paus deze standplaats tot aartsbisdom. Er zijn door Theophanu meer van dergelijke acties ondernomen, die slechts tot doel hadden haar schoonmoeder buitenspel te zetten. In 989 ontnam zij haar de teugels van het bewind over Italië. Veel plezier heeft Theophanu er niet van gehad want een paar jaar later overleed zij. Adelheid werd toen weer zowel in Duitsland als Italië als regentse aanvaard.

Het bestuur van Theophanu heeft geduurd van 983-991 en in al die jaren betugelde zij de willekeur van de Rijksvorsten, bestreed de Slaven in het Oosten en probeerde verloren land in Italië weer terug te winnen. Trots ondertekende zij met "Theophanu divina gratia imperatrix augusta" (Theophanu, keizerin bij de gratie Gods) terwijl ze zelfs later Imperator toevoegde, als was ze de Keizer zelf. We weten van haar uiterlijk dat ze lang en slank was, een mooi ogende keizerin met zwart haar.

Terwijl de beide eerdere Ottoonse keizers rood-achtig haar hadden was Otto III donker van haar wat hij ongetwijfeld van zijn moeder had.

Kort nadat Otto III zijn elfde verjaardag had gevierd stond hij aan graf van zijn moeder. In Juni 991 stierf Theophanu te Nijmegen, vrij plotseling en eerst 35 jaar oud. Haar zoon was bij haar en volgens de "annalae Quedlinburgensis" had zij met haar zoon Keizer Otto III het Paasfeest met keizerlijke glorie in de stad Quedlinburg doorgebracht".

Hugo, markgraaf van Toscane, volgde als dienaar de Keizerin overal in het rijk, waar hun bestuurlijke taak hen riep, totdat zij Nijmegen bereikten. Nadat zij als het ware het gehele rijk door haar gezag in boeien had geslagen, stierf Keizerin Theophanu - het is pijnlijk het te moeten zeggen - op 15 Juni een vroegtijdige dood; zij had een goed leven volbracht.

Vanuit Nijmegen werd zij door een begrafenisstoet met een rouwende Keizer, haar zoon, vergezeld van haar overige getrouwen naar de stad Keulen overgebracht. Daar ligt zij begraven in een moderne sarcofaag die geplaatst is in het zuidelijke zijschip van de Panteleonskerk.

Het opschrift vermeld: "Theophanu, echtgenote van een Keizer en Moeder van een Keizer, die deze kerk van de heilige Panteleon bijzondere gunst bewees en haar uit haar bezit grootmoedig schenkingen deed".

Als afsluiting kunnen we nog vermelden dat haar zoon in September 994 zijn wettelijke minderjarigheid beëindigde. Otto III en aartsbisschop Williges riepen in Solingen de Rijksdag bijeen en men koos hem toen als koning, in staat om de erfenis der Ottonen verder te dragen. In 996 trok hij over de Alpen en in Ravenna zorgde de 16-jarige er voor dat zijn bloedverwant Bruno tot paus werd gekozen als opvolger van de intussen overleden Johannes XV. Deze Bruno besteeg als Gregorius V de pauselijke troon.

Men kan zeggen: als tegenprestatie zalfde en kroonde de Paus hem op 21 Mei 996 tot Keizer van het Heilige Romeinse Rijk.

Als Zoon van Theophanu kreeg hij de bijnaam "de Griek". Hij regeerde minder dan acht jaren en stierf, toen hij een-en-twintig was, in 1002.

Hiermee kwam een eind aan het tijdperk van de Ottonen; een periode waarin naast veel onheil in de vorm van kleinere oorlogen toch de kunsten opbloeden, men mag wel zeggen tegen de verdrukking in.

Tallose kerken en kloosters werden gesticht en begiftigd en langzaam kwamen de steden op.

De beschaving had voorgoed haar intrede gedaan in west-Europa.

Henk Schoonwater.

Het is bekend dat de oudste kerk van Nijmegen toegewijd was aan de H. Gertrudis van Nijvel, een dochter van Pepijn van Landen, een Frankisch vorst. Gertrudis werd in 626 geboren en na de dood van haar vader trok zij zich met haar moeder terug in het door haar, met behulp van de heilige Amandus gestichtte klooster te Nijvel. Deze Amandus is ook een drietal jaren bisschop van Maastricht geweest. Volgens zijn "Vita" verscheen hem tijdens een verblijf in Rome de Heilige Petrus, die hem gebod het Christendom in Gallië te verkondigen. Overal stichtte hij kerken en kloosters, omdat hij wist dat dit centra werden van een christelijke beschaving.

Toen in 652 Gertrudis' Moeder overleed werd Gertrudis Abdis van Nijvel. Van oudtijds was het de gewoonte dat de vorst die een kerk stichtte er ook de naam aan gaf van een eigen patroon-heilige. Zo zijn er in Nederland talloze Martinus-of St. Maartenskerken en ze zijn vrijwel alle gesticht door leden van het Frankische Koningshuis. Daarom is het heel goed mogelijk dat Theophanu, in een tijd dat van regelmatige bebouwing in Nijmegen nog geen sprake was, voor de omwonenden van de burcht een kerk liet bouwen, die zij de haar bekende Gertrudis tot patrones gaf. De plaats waar deze kerk lag moet vlakbij de burcht zijn geweest maar tot heden zijn er geen fundamenten gevonden. De resten van de Gertrudiskapel bij het Kelfkensbosch markeren zeker niet de oorspronkelijke plaats.

Vanzelf komen we nu op het patronaatschap van de kleine burchtkapel die aan de heilige Nicolaas was toegewijd. Als dit patronaatschap al onmiddellijk na de bouw werd gegeven dan ligt het voor de hand, dat Theophanu hiertoe de opdracht gaf. De H. Nicolaas is tot op de dag van vandaag vooral in het oosten een veel vereerde heilige. Aanvankelijk was hij bij ons in het Westen onbekend, maar nadat zijn relieken in 1087 door de kooplieden vanuit Myra (Byzantium) naar Bari (Italië) waren overgebracht, begon in het Westen zijn verering. Theophanu was toen al 100 jaar dood.

Als nagedachtenis aan haar oude vaderland, kan zij tijdens haar leven deze kapel hebben laten bouwen op de plaats waar zij zo graag was en aan Nicolaas als patroon gegeven. De bouw is naar het voorbeeld van de kerken in Aken en Ravenna gerealiseerd in Byzantijnse stijl, geheel onbekend bij ons. Heeft Theophanu dit kerkje bedoeld als haar mausoleum? Ze kan daarbij gedacht hebben aan het mausoleum dat Theoderick de Grote in Ravenna liet bouwen. Opmerkelijk is de oorspronkelijke plaatsing van een vrijstaand altaar tussen de voorste pilaren van de kernbouw; eveneens merkwaardig blijft ook het altaar op de galerij van deze kapel, welk altaar werd toegewijd aan de Griekse heilige Alexios, eveneens een toen in het Westen onbekende heilige. Alexios was een asceet die leefde in de vijfde eeuw. Vooral bij de Grieken heeft hij grote populariteit genoten.

Naar het schijnt bevinden zich onder de tegenwoordige vloer nog diepere muurresten, die er op schijnen te wijzen, dat er een crypta of grafkamer is geweest of de aanzet daartoe, wie weet? Over de bouwtijd is men het nog steeds niet eens kunnen worden, hoewel er verschillende deskundigen zijn die de bouw na het jaar 1000 willen verleggen, dus na de dood van Theophanu in 991, maar dit is zeker nog geen uitgemaakte zaak en zal dit wellicht nooit worden.

Jammer genoeg heeft men door een esthetisch wel mooie, maar in feite slechte restauratie veel sporen uitgewist waardoor vooral de noordzijde heeft geleden. Uit een enkele jaren geleden verschenen publicatie bleek dat zich aan de voorzijde (westzijde) van de kapel liefst dertig verschillende steensoorten zouden bevinden. Een foto uit 1905 laat zien hoe interessant die noordkant dan ook was. Men heeft opnieuw de fout gemaakt als indertijd bij de restauratie van de Michaelskerk in Zwolle plaats vond, waar Cuyper c.s. bijvoorbeeld de buitenzijde geheel vernieuwde.

Wat er van zij, de Karolingische kapel blijft architectonisch zowel als historisch een zeer merkwaardig raadsel, hetwelk nog wel enige pennen in beroering zal brengen.

Over de gang van zaken in het Nijmeegse eerder genoemde "Palatium" zijn we slecht ingelicht vanuit de 10e eeuw. Een tijdgenoot van Paus Gregorius V (996-999) bezingt zijn leven. Deze Paus was een familielid en vriend van de in Nijmegen groot gebrachte Keizer Otto III. De schrijver roemt de schitterende opvoeding die Gregorius aan het hof van Otto's moeder, Theophanu te Neomagum heeft genoten. Albertus van Metz zal kort daarna een werk schrijven waarin hij het hofleven beschrijft in de Nijmeegse Palts. Met het verhaal van de intriges rondom burggraaf Godfried, roemt hij de kunstvaardigheid der vrouwen van de nederrijnse adel. Zij zijn door Theophanu zo gevormd, voegt hij eraan toe. Ongeveer hetzelfde schrijft Thietmar von Merseburg. Met de kloosters en kerken waren de kastelen vaak brandpunten van cultuur.

Met Otto III eindigde de "Ottoonse cultuur" om over te gaan in die der Staufen. Nog lang konden ertoe op wat toen verworven was en zowel historisch als kunst-historisch zijn wij nog lang niet uitgekeken of uitgestudeerd op dit tijdperk.

Schrijver van dit overzicht hoopt dat er enige reflexen zullen komen op zijn visie en is daarom dankbaar voor kritiek en het aandragen van nog onbekend materiaal.

Mei 1984.
Arnhem

Henk Schoonwater
Pluimzeggelaan 1

UIT DE LEDENADMINISTRATIE

Sedert het verschijnen van Valkhofnieuws 1/84 mochten wij de volgende nieuwe leden inschrijven:

Brugman	Nijmegen
Tromp	Nijmegen
Hendriks	Zutphen
Calis	Beek-Ubbergen
Verburgh	Huissen
v. Stratum	Geldrop
Botermans	Nijmegen
v.d. Heijden	Nijmegen

De acceptgirokaarten welke U jaarlijks krijgt toegezonden om de contributie te voldoen, zullen worden vervangen door een type dat zich leent voor automatische verwerking. De PTT heeft ons echter meegedeeld dat de voorbereiding hiervoor aanzienlijk langer duurt dan was voorzien. Wij verwachten de nieuwe acceptgirokaarten samen met Valkhofnieuws 2/84 aan U te kunnen verzenden.

VAN DE REDACTIE

Naast de opgave van de activiteiten in dit seizoen, die U vinden kunt op de laatste pagina's van dit Valkhofnieuws, geven wij U een los programma-blad zodat U in grote getale met vrienden kennissen en vacantiegangers een bezoek aan de Valkhofkapel kunt brengen.

Zoals beloofd volgt hier de oplossing van de puzzel uit no. 1/84:

"BOUW AAN HET VALKHOF EN MAAK NIJMEGEN MOOIER".

Door de omvang van dit Theophanu-nummer zal de volgende puzzel in een latere uitgave worden gezet.

We wensen U prettige ogenblikken bij het lezen van deze uitgave.

De Redactie.

HERINNERING AAN THEOPHANU

De warme middag gaat langzaam over in een milde avond. Wie nu in 1932 over het Valkhof wandelt kan een concert horen, nee niet uit de nog gave muzikentent maar uit de hoge bomen. Kijk die man daar is ook een vogelliefhebber. Af en toe staat hij stil om de merels en vinken uit elkaar te kunnen houden. Toegegeven, er zitten prima zangers dit jaar. Zijn zoontje naast hem gaat hieraan helemaal voorbij, die loopt verwaand in zijn nieuwe schoenen. Dat mag eigenlijk ook best want je wordt ten slotte maar eens in je leven twaalf jaar. Hij geniet in gedachten nog steeds van alle pakjes die deze morgen in zijn armen werden gestapeld. Het dringt ook maar half tot hem door dat zijn vader met iemand staat te praten. Als zoon van een winkelier weet hij maar al te goed dat deze gesprekken een verlengstuk zijn van de toonbank-activiteiten.

Maar nu spitst hij toch zijn oren; de man vraagt of zij de Karolingische kapel eens van binnen willen zien. Dat is toch wel de bekroning van je verjaardag als het oudste gebouw in de stad de poort voor je opent! Dus staat hij even later met een behaaglijk gevoel in de schemerige ruimte. Als je de ongelooflijke bende hier vergeet dan is toch wel duidelijk te zien dat dit gebouw heel oud moet zijn en hij zegt: "dus dit is nu de kapel waar Karel de Grote vroeger de Mis bijwoonde?".. "Nou... nee." zegt de kennis, "dit kerkje is wat later gebouwd... waarschijnlijk tijdens het leven van keizerin Theophanu... zij leefde vóór het jaar duizend.." "Van keizerin Theophanu... daar heb ik nog nooit van gehoord." "Zij was de vrouw van Keizer Otto II.. " Die naam komt de jongen bekender voor want zijn vader bezit een grote verzameling oude munten en daar rollen koningen en keizers soms wel eens letterlijk over de tafel. "Dus de kapel is Ottoons en niet karolingisch of het zou vanwege de bouwstijl moeten zijn."

Dit moment wordt voor de Pa een probleem, omdat zijn vader hem had geleerd dat de grote Karel hier altijd plaats nam en dit was als zekerheid aan zijn kleinkinderen doorgegeven. De zoon voelt deze beroerde situatie, waarin zijn vader is geraakt, aan en zegt: "Ik ben jarig vandaag!" Dat is een grandioze inval... de hand wordt geschud, de acte-tas gaat open en de kennis haalt er een tekening uit... "Die is voor jou... een afbeelding van keizerin Theophanu... zij is vaak hier in Nijmegen geweest; geef haar een ereplaats op jouw kamer.." De man kan natuurlijk niet weten, dat dejarige zijn kamer met een jonger broertje moet delen, maar er zal een veilige plaats voor gevonden worden. Weer buiten neemt de kennis afscheid met: "Ik kom nog wel eens bij je kijken..." Naar de muntenverzameling van vader bedoelt hij natuurlijk. Even later zegt Pa: "Die man is architect en kan prachtig tekenen en weet veel over het Valkhof te vertellen... onthoud maar goed wat hij over de kapel heeft gezegd..." Hij knijpt duidelijk dankbaar de hand van zijn zoon. "Ik zal die tekening netjes voor je laten inlijsten."

De volgende dag vraagt de onderwijzer op school nieuwsgierig: "Wat was je mooiste cadeau gisteren?" "Theophanu.." zegt de jongen. De man kijkt hem vreemd aan terwijl hij intussen vergeefs in zijn toch goed geordend geheugen zoekt. Dan probeert hij zijn meesterschap te redden met een "Oooh..." en draait zich om naar een andere leerling.

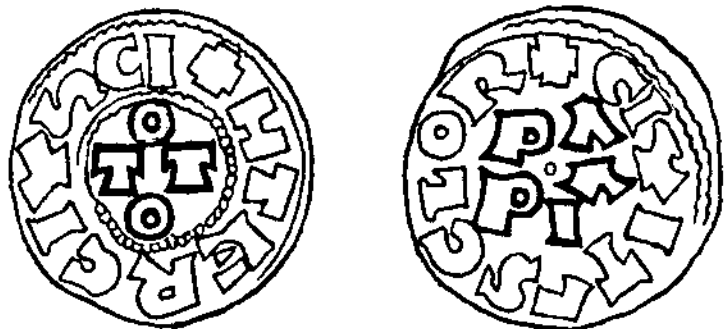
"Dat is dan één-nul voor mij.." denkt de twaalfjarige hardop en de naam van de grote keizerin zal voor hem altijd aan deze overwinning verbonden blijven!

Hein van Brienen

De verheerlijking van Otto III, ontleend aan een evangelarium. De keizerstroom wordt gedragen door Terra, de Aarde. Otto wordt gekroond door de hand Gods, de levende schepsels die de evangelisten voorstellen zweven rond zijn hoofd. Twee hertogen betuigen hem hun hulde.

Denari van Otto III (983-1002). De inscripties, te beginnen in het midden, luiden OTTO TERCIVS CI ('Caesar') en PAPIA ('Pavia') CIVITAS GLO (IOSA). Pavia is de geliefde residentie geweest van Otto's grootmoeder Adelheid; de lovende betiteling van de stad maakt het waarschijnlijk dat de munt tijdens haar leven is geslagen.

Bij de kroning van een Duits koning werd in de 10e eeuw reeds een vast ceremonieel gevolgd, dat beschreven staat in de Mainzer Pontificale uit ca. 960. De tekening is daaraan ontleend. De plechtigheid had gewoonlijk plaats in de koningskapel te Aken en werd geleid door de aartsbisschoppen van Keulen, Mainz en Trier. De koning, gekleed in kazuifel en met sandalen aan de voeten, werd eerst met heilige olie gezalfd. Daarna werd hij omhangen met staatsmantel en pallium, en werden hem de symbolen van zijn macht - aardbol, scepter en kroon - overhandigd.

Beperkte literatuurlijst:

Bamberger Domschatz; W. Messerer München 1952.=
Dom und Domschatz; Hildesheim 1979.=
Meisterwerke unz.; Jos. Braun München 1922=
Het Heiligdom St. Servaas; M.A.H. Willemsen Maastricht 1919=
Textile Treasure of Uppsala Cat; A. Geijer Uppsala 1964=
Mittelalt. Textiledr. am Rhein; R. Jaques, Kevelaer 1950=
Alte Seidenstoffe; Heinrich J. Schmid Braunschweig 1958=
Die Bamberger Kaisermantel; Weiszenhorn 1973=
Gewebt-Gewirkt-Gestickt; Meisterwerke d. Textilkunst=
aus 7 Jahrhunderten; Unna 1975=
The dark ages; London 1965; Monuments of Romanesque=
Art; H. Swazenski Univ. of Chicago Press 1967.=
Westfalia Sacra; Munster 1952. Hildesia Sacra; Hannover '62=
Essener Münsterschatz; München Gladbach 1952=
Die Reichkleinodiën; Leipzig 1934=
Kronen- Abler; Wuppertal 1980=
Kunst des Frühen Mittelalters; H. Holländer Stuttgart '69=
Romanik; Georg Zarnecki; Stuttgart 1970=
K Ö L N; Peter Fuchs Köln 1965=
K Ö L N; Hans Peters Köln 1954=
Rhein und Maas-Kunst und Kultur expo.cat. Keulen 1972=
Aachener Kunstblätter 1972 und 1964-1984=
Otto III; expo.cat. Burg Frankenberg 1980=
Kronieken v. Thietmar v. Merseburg; Holtzmann in
Geschitsschreiber d. Vorzeit; no. 39 1939=
European Regalia; Lord Twinning, Batsford 1967=
Die Deutsche Cäsaren; S. Fischer-Fabian Z.J.= Aachener Dom-
schatz; expo.cat. 1972= Karl d. Grosze und seine Zeit;
Donald Bullough, Wiesbaden 1966= Kirche Atrium und
Portikus der Aachener Pfalz; Kreuz, Düsseldorf 1965=
Im Banne des Kaiserdomes; Viktor Gielen, Aachen 1978=
Kaiser-Rom und Renovatio; P.E. Schramm, Darmstadt 1957=
Das Kaisergrab i. d. Vaticanischen Grotten; C.M. Kaufmann,
München 1902= Die Deutsche Königswahl; Baden bei Wien,
1938= Liutprand von Cremona; Die Gesandtschaft an Kaiser
Nikophoras Phokas in Quellen Deutscher Kaiserzeit,
Darmstadt 1971.= Das Leben der Kaiserin Adelheid; in Mgh,
Scriptores band 4.=

AANVULLEND CONCERT - NIEUWS

Kon ik U in het vorige Valkhofnieuws al het een en ander over de Valkhofmatinee van 1984 mededelen, thans volgen nog enkele nadere gegevens.

Na de opening van het seizoen met een Bach-programma op 3 juni door de sopraan Willie Claus-van den Berg, de dwarsfluitiste Christien Boumans - de eerder aangekondigde soliste bevindt zich dan in Caracas! - en de spinettist Maarten Dongelmans, en de kooruitvoering op 17 juni door het Vocaal Ensemble "Amidart", is het op zondag 8 juli de beurt aan het Animato-kwartet (alias "De Gevoelige Snaar"). Op dit Valkhofconcert, dat onder de auspiciën van de Stichting t.b.v. Kamermuziek Vught gegeven wordt, wil ik heel in het bijzonder Uw aandacht vestigen.

Sedert 1981 treden Fons Plasschaert (viool, concertmeester van het Nijmeegs Kamerorkest), Annemieke Driessen (viool), Frits Smit (altviool) en Rudi Driessen (violoncello) als Animato-strijk-kwartet met elkaar op. Zij verzorgden niet alleen memorabele uitvoeringen in Dublin (St. Anne's Church) en Brussel (Berlaymont-gebouw E.E.G.), maar ook op de Landstichting (Cenakelkerk).

In de Valkhofkapel spelen zij werken van:

Haydn: 1732-1809	strijkkwartet opus 9, nr. 1 Moderato Menuetto-Trio Adagio Presto
Van Bree 1801-1857	strijkkwartet nr. 1 Allegro Moderato Adagio ma non troppo Menuetto-Trio Vivace
Dvorak 1841-1904	strijkkwartet opus 51 Allegro ma non troppo Dumka, andante con moto, vivace Romanze, andante con moto Finale, allegro assai

Op 5 augustus volgt het eerste
***** extra-concert *****
Zondagsmiddags is dan het "Grenzland Frauenchor
1982 Kranenburg" onder de leiding van Ute Tödter
in de Karolingische Kapel te gast. De dames uit de
grensstreek brengen een bont programma met oude en
moderne muziek, variërend van "Wer nun den lieben
Gott lässt walten" (Bach) en "Engeltermzet uit Eli-
as" (Mendelssohn) tot "Blowin' in the wind" (Bob
Dylan). Het koor, dat aangesloten is bij de "Deut-
sche Sängerbund", brengt tevens een gitarist, Arno
Linssen, mee, die de zang zal afwisselen met wer-
ken van Bach, Mudarra, Carlevaro, Villa Lobos en
Walton.

Van het concert op 19 augustus door bariton
Gérard Bernts is helaas op dit moment nog geen
programma bekend. Gegevens daarover zijn t.z.t. in
de dagbladen te lezen.

Het concertseizoen wordt dit jaar afgesloten
met een drietal matinees, die plaatsvinden op de
eerste drie zondagen van september. Zoals eerder
vermeld is het op 2 september de beurt aan de so-
praan Ingrid van Ree, die vorig jaar juni het
seizoen zo grandioos opende. Samen met haar tre-
den wederom op: Marjan Lucas, dwarsfluit; Marjan
van Randeraat, violoncello en Maarten Dongelmans,
Sassmann-spinet. Ook van dit concert vindt U het
programma bijtijds in de kranten.

Een week later volgt het tweede
***** extra-concert *****
Met de succesvolle slotmatinee van 1983 nog in de
oren, mogen wij op 9 september opnieuw het Vocaal
Ensemble "Groenewoud" op het Valkhof verwelkomen.
Hoofdschotel van het muzikale menu vormt de canta-
te "Wachet auf ruft uns die Stimme" van J.C.F. Bach.
Verder vermeldt het programma werken van Schütz
(twee Cantiones sacrae), Da Vittoria, Da Palestrina,
Mozart (Querite primum KV 86, God is our refuge KV
20 en Miserere), Mendelssohn, Verdi e.a.

Het slotconcert wordt op 16 september gegeven.
Dirk Luijmes, clavecimbel en Germain Craighton,
blokfluit verzorgen dan een recital, waarvan nadere
gegevens via de pers worden gepubliceerd.

Met het drietal matinees in september hoopt
de Valkhofvereniging op haar eigen wijze bij te
dragen aan de feestelijkheden ter gelegenheid van
het 40-jarig jubileum van de Bevrijding van Nijmegen.

De vereniging hoopt dat U uit de bovenstaande
uitvoeringen een keuze kunt maken en dat de matinees
zich in een grote opkomst zullen mogen verheugen.

Maarten Dongelmans

VALKHOF-AKTIVITEITENAGENDA

- 13 mei Opening Valkhofkapel
- 13 mei t/m 21 mei Pottenbakkerscollectief Nijmegen
- 22 mei t/m 27 mei Pulles;olieverfschilderijen
- * 28 mei t/m 2 jun Carolien Calis;beeldende kunst
Bets Thomassen;aquarellen etc.
- 3 jun t/m 17 jun Hubert Estourgie; Valkhofwerken
m.m.v.Mevrouw Estourgie
- 18 jun t/m 29 jun Contourenplan Valkhof
- 30 jun t/m 14 jul Dieneke Hendriks; expositie
"de Mens" (opening Dr.Michels)
- 15 jul t/m 20 jul Toon van Stratum; keramische
vaardigheden
- 21 jul t/m 27 jul Byzantijns koor + ikonentaltaar
als inleiding tentoonstelling I
en:
- 28 jul t/m 4 aug Ikonententoonstelling II ; beiden
door Henk Schoonwater
- 4 aug t/m 18 aug topografische kaarten regio
Nijmegen door Inst.S.Geo.
- 20 aug t/m 1 sep Mevrouw Verburgh
- 1 sep t/m 8 sep Mevrouw Schoonwater;
Ikonen in naald en draad
- 9 sep t/m 15 sep medewerkers Geogr.Plan.Inst.
tekeningen en aquarellen
- 15 sep t/m 22 sep bevrijdingstentoonstelling
- * 22 sep t/m 29 sep Marian Miedema;beeldende kunst
- * = opening m.m.v. Madrigaal koor

VALKHOF-CONCERTAGENDA

- 3 jun Christien Boumans,dwarsfluit
Willy Claus,sopraan
Maarten Dongelmans,spinet
- 17 jun Vocaal Ensemble Amidart
o.l.v.Joep van der Burgh
- 8 jul Animato Strijkkwartet
Annemieke Driessen,viool
Rudi Driessen,violoncello
Fons Plasschaert,viool
Frits Smit,altviool
- 5 aug Grenzland Frauenchor 1982 Kranenburg
o.l.v. Ute Todter
- 19 aug Gerard Bernts,bariton
Maarten Dongelmans,spinet
- 2 sep Marjan Lucas,dwarsfluit
Marjan van Randeraat,violoncello
Ingrid van Ree,sopraan
Maarten Dongelmans,spinet
- 9 sep Vocaal Ensemble Groenewoud
o.l.v.Hans van Bergen
- 16 sep Germain Craighton,blokfluit
Dirk Luymes,clavecimbel